

Ravzû (Ravzâtü'l-menâzır fî 'ilmi'l-evâ'il ve'l-evâhîr adlı çalışmalarında *el-Muhtaşar*'ı özetlemiş ve esere kendi dönemlerine kadar gelen birer zeyil yazmışlardır.

el-Muhtaşar çok erken tarihlerde şariyatçıların ilgisini çekmiş ve bazı kısımları başta Latince olmak üzere çeşitli dillere çevrilerek Arapça aslıyla birlikte yayımlanmıştır (Latince trc. J. Gagnier, *Ismaël Abulfedae de vita et rebus gestis Mohammedis*, Oxford 1722-23; J. J. Reiske – J. G. Chr. Adler, *Abulfeda Annales Muslemici*, Leipzig 1654; Copenhagen 1789-94; F. W. C. Umbreit, *Historia Emirum al Omrah ex Abulfeda*, London, ts.; Heinrich Leberecht Fleischer, *Abulfedae Historia anteislamica*, Leipzig 1831; Latince trc. G. W. Freytag [1831]; Fr. trc. ve notlar: Noel des Vergers, *Vie de Mohammed*, Paris 1837; Baron Mac-Guckin de Slane, *Annales d'Abu'l-Fida, RHC.Or.*, I, 746-750; İng. trc. W. Murray, *Life of Mohammed*, London, ts.; Urduca trc. Delhi 1856; İng. trc. P. M. Holt, *The Memoirs of a Syrian Prince, Abû al-Fidâ, Sultan of Hamâh [672-732/1273-1331]*, Wiesbaden 1983).

Eserin Arapça metni dört cüz (iki cilt) olarak ilk defa 1286'da (1869) İstanbul'da basılmış ve daha sonra çeşitli baskıları yapılmıştır (Kahire 1325; Bağdad 1968[?]; Kahire 1332; Beyrut 1375-1381/1956-1961; nşr. Mahmûd Deyyûb, I-II, Beyrut 1417/1997; nşr. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azeb, Yahyâ Seyyid Hüseyin, Muhammed Fahrî el-Vasîf, I-III, Kahire 1998-1999).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtaşar fî aḥbâri'l-beşer* (nşr. M. Zeynühüm M. Azeb v.dğr.), Kahire 1998-99, müellifin mukaddimesi, I, 12 vd., Hüseyin Münis'in önsözü, I, 7-11; M. Şemseddin [Günaltay], *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-42, s. 213-217; Brockelmann, *GAL*, II, 55-57; *Suppl.*, II, 44; a.mlf., "Ebû'l-fidâ", *IA*, IV, 78; Abbas el-Azzâvî, *et-Ta'rîf bi'l-mü'errihîn fî 'ahdi'l-Moğol ve't-Türkmân*, Bağdad 1376/1957, s. 168-169; *The Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis – P. M. Holt), London 1962, s. 296, 409; Sarton, *Introduction*, III/1, s. 794; N. Elisséeff, *Nûr ad-Din*, Damas 1967, I, 64-66; F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 55, 78, 91, 146; D. P. Little, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Wiesbaden 1970, s. 42-47; C. Zeydân, *Âdâb*, II/3, s. 196-197; Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1985, s. 187; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-'Arabî ve'l-mü'errihîn*, Beyrut 1993, IV, 40-41; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 179-180; M. Kâmil Ayâd, "Ebû'l-Fidâ el-Melikü'l-Ṣallâme", *MMLADm.*, L (1975), s. 57; H. A. R. Gibb, "Abu'l-Fidâ", *EP* (İng.), I, 118-119; İnâyetullah Rızâ, "Ebû'l-Fidâ", *DMBİ*, VI, 117; M. Rızâ Nâcî, "Târîḫ-i Ebû'l-Fidâ", *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, Tahran 1380/2002, VI, 186-187.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

el-MUHTASAR

(المختصر)

Halil b. İshak el-Cündî'nin

(ö. 776/1374)

Mâlikî fikhına dair eseri.

İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Muhtaşaru İbni'l-Hâcib* olarak tanınan *Câmî'u'l-üm-mehât'i* ile birlikte Mâlikî mezhep birikiminin sistematik sunumunu yapan çalışmalar, gelişmiş teknik terimlerin kullanıldığı muhtasarların telifinde bir dönüm noktası teşkil etmiş, Halil b. İshak el-Cündî'nin *el-Muhtaşar*'ı da bu çizginin en yaygın ve etkili eseri olmuştur. İbnü'l-Hâcib'in muhtasarı, fetva ve kazâ sahalarında Mâlikî mezhebi mensupları için delil değeri olan önergelerin yanı sıra mezhep içi istidlâl vasıtalarıyla hüküm elde edebilen fakihlerin bilgi kaynağı olarak yararlanabileceği diğer görüşlere de yer vermektedir. Halil b. İshak'ın başarılarından biri, kendisinden önceki literatürden farklı şekilde Mâlikî fakihleri için delil değerine sahip meselelerden oluşan ortak bir metin teşkil etmesidir. Eser, fikhî hükmü nihai olarak belirtmeyen birçok meseleyi içermekle beraber bu meselelerin mezhep içinde nasıl değerlendirileceğine yönelik bir rehber vazifesi görmektedir.

Yirmi beş yılda tamamlandığı rivayet edilen *el-Muhtaşar*, kısa sürede Mâlikî fikhının öğretildiği ilim halkalarında ders kitabı haline gelmiş olsa da aslında fetva ve kazâ sahalarında Mâlikî mezhebine göre hüküm vermek mevkîinde olan fakihler için kaleme alınmıştır. Nitekim fikhî ilminin dil ve meselelerinin bilinmesi bu eseri anlamak için yeterli olmamakta. Mâlikî tarihi ve literatürünün yanı sıra Halil'in ders halkasından itibaren eseri çözümlemek amacıyla yapılan çalışmalar hakkında da bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Halil b. İshak, mukaddimesinde eserini terim veya rumuz haline getirilen bir dizi kelime ile ördüğünü ifade eder (*Muhtaşarü'l-'Al-lâme Halil*, s. 7). Buna göre kitapta "fihâ" Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sini, "üvvile" *el-Müdevvene* şarihleri tarafından farklı yorumlanan meseleleri, "hilâf", Mâlikî fakihlerinin çoğunluğunun hakkında ortak bir görüş sahibi olmadığı ve müellifin de bir tercihte bulunmadığı meseleleri, "kavleyn" ve "akvâl", Mâlikî mezhep birikimi içinde birden fazla görüşün tercih edilip uygulandığı meseleleri, "tereddüd" müte-kaddimin devrinde yaşayan fakihlerden herhangi bir görüşün aktarılmadığı mese-

leleri, "lev", Mâlikî mezhebini temsil eden görüşle diğer mezheplerin görüşlerinin mukayese edildiği meseleleri ifade etmektedir. Ayrıca eserde, Mâlikî mezhebinin teşekkül devrinin ardından fûrû-i fikh sahasında bu mezhebe önemli katkılarda bulunmuş müctehidlerin görüşleri için de terimler geliştirilmiştir. Buna göre "ihtiyâr" Ebû'l-Hasan el-Lahmî'nin, "tercih" Ebû Bekir İbn Yûnus es-Sıkkilî'nin, "zuhûr" İbn Rüşd el-Cedd'in ve "kavl" Mâzerî'nin çalışmalarını belirtmektedir. Bu dört terim, yukarıda geçtiği gibi masdar olarak zikredildiğinde anılan Mâlikî fakihlerinin *el-Müdevvene* üzerine yazdığı şerhlere işaret eder. Öte yandan söz konusu terimlerden türetilen fiiller bu kişilerin kendi icihad ve görüşlerini belirtirken aynı kavramlardan türetilen isimler, diğer Mâlikî fakihlerinin görüşleri arasından bu dört fakihin yaptığı tercihleri ifade etmektedir. Adı geçen dört müctehid için kullanılan terimlerin kelime anlamları ile bu kişilerin Mâlikî fikh tarihi içindeki mevkileri arasında ilişki olduğu eser üzerinde çalışan birçok müellif tarafından belirtilmektedir. Meselâ Halil b. İshak'ın İbn Yûnus için tercih kelimesini kullanmış olmasının bu fakihin mezhep içinde icihad ve tahrirlerinden ziyade tercihleriyle tanınmasından kaynaklandığı söylenir (meselâ bk. Muhammed İlîş, I, 24). Eserde bu dört kişi dışındaki Mâlikî müctehidlerinin tercihleri "suhhîhâ" ve "ustusine" kelimeleriyle belirtilmiştir. Mezhebi temsil eden bir hükmün bulunmadığı durumları akvâl, hilâf ve tereddüd gibi terimler kullanarak farklı açılardan tasnif etmesi *el-Muhtaşar*'ın en önemli özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu terimlerle ifade edilen meseleler hakkındaki görüşlerini İbnü'l-Hâcib'in *el-Muhtaşar*'ına yazdığı *et-Tavzîh* adlı şerhte açıklayan müellif, *el-Muhtaşar*'da söz konusu meselelerde mezhep birikiminin hangi açıdan incelenip mezhep içi fikhî istidlâlin nasıl kullanılacağına dair zımnî tekliflere yer vermektedir. Yukarıdakiler dışında müellif tarafından belirtilmediği halde başka kelimelerin terim olarak kullanılıp kullanılmadığı ve eserin mukaddimesinde zikredilen terimlerin kullanılmasında bir tutarsızlığın bulunup bulunmadığı tartışılmıştır. Ajentunmobi'ye göre esere has terimlerin kullanılmasında bir tutarsızlıktan bahsetmek özellikle eserin belirli yerleri için mümkün olduğu halde Oloyede'ye göre böyle bir tutarsızlıktan söz edilemez (*HI*, XII/1 [1989], s. 87). Kitabın müellif tarafından nikâh bahsine kadar kaleme alınıp geri kalanı-

nın talebeleri tarafından hocalarının ve fatının ardından notlarının bir araya getirilerek tamamlandığı yönündeki rivayet, Ajentunmobi'nin tutarsızlıkların *el-Muhtasar*'ın son çeyreğinde görüldüğüne dair kanaatini (IS, XXV/3 [1986], s. 284) desteklemektedir.

Gerek mefhum gerek mesele seviyesinde yoğun bir metin olan *el-Muhtasar*'ın anlaşılmasının zorluğu hakkındaki umumi kanaate, bazı çağdaş müelliflerin eserde kullanılan kelimelerin fıkıh diline âşina herkes tarafından bilinebilecek cinsten olduğu gerekçesiyle karşı çıkmasına rağmen kitabın mütat Arapça söz dizimine ve ilmi üslûbuna uymayan ibarelerle örülü olması bu itirazın isabetli olmadığını göstermektedir. *el-Muhtasar*, önceki ve sonraki önermelere sürekli atıfların yapıldığı, yalnızca bu metni çözümleme kültürüne sahip okuyucuların anlayabileceği cümleler içeren bir fıkıh kitabıdır.

el-Muhtasar'ın *Câmi'u'l-ümmehât*'ın ihtisarı olduğuna dair bazı tarih ve tabakat kitaplarında rastlanan ifadeleri, Halîl'in ihtisar konusunda İbnü'l-Hâcib'in takipçisi olduğu ve onun eserinden faydalandığı şeklinde anlamak isabetli olacaktır. Her iki eseri mukayese eden birçok Mâlikî fakihî, Halîl'in kitabının kavram ve muhteva olarak *Câmi'u'l-ümmehât*'tan daha farklı ve zengin olduğu hususunda müttefiktir. *el-Muhtasar* şârihleri eserin kaç mesele ihtiva ettiği hususunu tartışmış ve çok farklı rakamlar ileri sürmüşlerdir. Bu tartışmada kitabın muhtevası mantûk ve mefhum olarak ikiye ayrılmış, metnin özelliklerinden dolayı mantûk açısından dahi kaç mesele ihtiva ettiği hakkında bir ittifaka varılamamıştır. Hacvî, Mâlikî fikhını öğreten bazı hocaların *el-Muhtasar*'ın kapsadığı meseleleri yalnızca ortaya koyarak ders yapmasına rağmen bu derslerin kırk yıldan fazla devam ettiğini belirtmektedir (*el-Fikrû's-sâmî*, IV, 460). Bertellî ise bazı meselelerin sadece Halîl'in eserinin mantûk veya mefhumunda yer aldığını, Mâlikî literatürünün başka bir metninde bulunmadığını ifade etmektedir (*Fethu's-şekûr*, s. 125).

Önce Mısır Mâlikî çevresinde, hemen ardından İfrîkiye'de ve IX. (XV.) yüzyılın başlarında Mağrib'de yayılan *el-Muhtasar*'ı inceleyen birçok âlimin okutmakta olduğu İbnü'l-Hâcib'in ve İbn Araf'e'nin muhtasarlarını terkettiğine dair rivayetler bulunmaktadır. VIII. (XIV.) yüzyıldan sonra Mâlikî fikhının büyük ölçüde Halîl b. İshak'ın *el-Muhtasar*'ı ekseninde geliştiği ve

bu eserin gerek fıkıh eğitiminde gerekse fetva ve kazâ sahalarında başlıca kaynak haline gelerek kendisinden önce kaleme alınmış metinleri gölgede bıraktığı görülmekte, Nâsirüddin el-Lekânî'nin, "Biz -Mâlikî olmaktan ziyade- Haflîfîyiz" sözü de (Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, s. 171) eserin Mâlikî fıkıh tarihinde ne kadar merkezî bir yeri bulunduğuna işaret etmektedir. Bu gelişmenin, bünyesinde hem ehl-i hadîs anlayışından ve ihyâ hareketlerinden etkilenmiş fakihlerin, hem müteahhirin döneminde fikhın aldığı şekilden rahatsız olarak erken dönem metinlerine dönüşmesini isteyen âlimlerin, hem de fıkıh eğitimini bir muhtasar metin çerçevesinde yürütmenin sakıncalarına dikkat çeken Mâlikîler'in yer aldığı özellikle Mağrib merkezli bir muhalefet akımının teşekkül etmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır (bk. MÂLİKİ MEZHEBİ).

Hanefî ulemâsının Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı için kullandığı gibi müteahhirin devri Mâlikîler'inin "el-Kitâb" olarak adlandırdıkları Halîl b. İshak'ın *el-Muhtasar*'ı, modernleşme süreciyle birlikte İslâm dünyasında ortaya çıkan düşünce hareketlerinin etkisiyle önemini kısmen yitirmişse de klasik fıkıh eğitimi ve fetva sahalarında merkezî metinlerden biri olma özelliğini korumaktadır.

el-Muhtasar, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kuzey ve Orta Afrika'daki sömürge idarelerinin ilgisini çekmiş ve bu sebeple ilk baskıları Paris'te yapılmış (nşr. G. Richebe, 1855, 1883; nşr. G. Delphin, 1900), daha sonra İslâm dünyasında yayımlanmıştır (Bulak 1293; Kahire 1304, 1309; Kostantîne 1878; Cezayir 1889, 1908). Nicolas Perron'un dipnotlar ve farklı şerhlerden iktibas ettiği açıklamalarla beraber *Précis de jurisprudence musulmane ou principes de législation musulmane civile et religieuse selon le rite malekite par Khalil Ibn-Ishak* adıyla neşredilen Fransızca tercümesinin (Paris 1848-1854) eksik olduğu ifade edilmektedir. Bir başka Fransızca çeviri N. Seignette tarafından *Code musulman par Khalil: Rite malekite, statut reel* ismiyle yayımlanmıştır (orijinal metniyle birlikte, Kostantîne 1878-1883; Paris 1911). Edmond Fagnan, eser için Perron tercümesini esas alarak *Concordances du manuel de droit de Sidi Halil* adıyla hacimli bir indeks hazırlamış (Alger 1889), ayrıca cihad ve nikâh bablarını *Le djihad ou guerre sainte selon l'école malekite* (Alger 1908) ve *Mariage et repudiation* başlıklarıyla Fransızca-

ya tercüme etmiştir (Alger 1909). Nijerya sömürge hükümeti için F. H. Huxton'un yaptığı İngilizce çevirinin (London 1916) aslında eserin özeti olduğu ve Nicolas Perron'un tercümesinden yararlanılarak hazırlanmış olduğu anlaşılmaktadır. *el-Muhtasar*'ın İngilizce'ye tam tercümesi Alexander David Russel ile Abdullah el-Me'mûn es-Sühreverdi tarafından yapılmıştır (London, ts.). Eseri Ignazio Guidi ve David Santillana *Muhtasar o Sommario del Diritto Malechita di Halil Ibn Ishaq* adıyla İtalyanca'ya çevirmiştir (I-II, Milano 1919, 1926). XX. yüzyıl boyunca İslâm dünyasında birçok defa basılan eseri Ahmed Ali Harekât, meseleleri numaralandırıp ihtirazî ifadeleri ve metne sonradan eklenen kelimeleri belirterek neşretmiştir (Beyrut 1995).

Şerhleri. *el-Muhtasar*, İslâm medeniyeti tarihinde hakkında en çok şerh yazılan kitaplar arasında yer almaktadır. Müteahhirin devri Mâlikîliğinde fıkıh eğitimi amacıyla kullanılan başlıca eser oluşunun yanı sıra yoğun, zor ve kendine has terimlerle örülü metin yapısı da kitap hakkında bu kadar çok çalışma yapılmış olmasının sebepleri arasında sayılmaktadır. Sâlimî'ye göre yalnız Batı Sahrâ'da esere dair kaleme alınan şerh, hâşiye, nazım gibi çalışmaların sayısı 1500'ü aşmaktadır (*Nedvetü'l-İmâm Mâlik*, III, 265). *el-Muhtasar* üzerine yazılan şerhlerin başlıcaları şunlardır: 1. Behrâm b. Abdullah ed-Demîrî (ö. 805/1402), *eş-Şerhu'l-kebîr*, *eş-Şerhu'l-evsaf*, *eş-Şerhu's-şâgîr*. Bu üç şerh, Mâlikî çevrelerinde yaygın olarak kullanılan *el-Muhtasar* şerhleri arasında en erken kaleme alınanlar olarak tanınmaktadır. Mâlikî halkalarında *eş-Şerhu'l-evsaf*'ın daha çok tanındığı kaydedilmekle beraber söz konusu çalışmalar arasında kompozisyon ve muhteva açısından öne çıkan eserin, notlar halindeki müsveddelerini Behrâm'ın bir talebesinin düzenlemesiyle meydana gelen *eş-Şerhu's-şâgîr* olduğu belirtilir. 2. Muhammed b. Yûsuf el-Mevvâk, *et-Tâc ve'l-iklîl* (Hattâb'ın şerhiyle birlikte, I-II, Kahire 1328-1329; I-VI, Kahire 1331; I-VI, Beyrut 1398; I-VIII, Beyrut 1416/1995). Önceki şerhlerden farklı olarak metindeki her önermenin Mâlikî literatüründeki kaynaklarını tesbite çalışmakta ve bu kaynaklarda bulunduğu en veciz ve *el-Muhtasar*'daki önermelere en yakın ifadeleri açıklama niteliğinde zikretmektedir. 3. İbn Gâzî el-Miknâsî, *Şifâ'ü'l-ğalîl fi halli muqîeli Halil*. Behrâm'ın şerhlerinde eksik kalan yahut müellif tarafından hatalı kabul edilen meseleler üzerin-

de yoğunlaşması ile temayüz etmektedir. Meşhur şârihlerden Hattâb'ın övdüğü ve yararlandığı şerhler arasında yer alır. 4. Muhammed b. Muhammed el-Hattâb, *Mevâhibü'l-celil fi şerhi Muhtaşari Halil* (Mevvâk'ın şerhiyle birlikte basılmıştır). Bu şerh, kendisinden sonra *el-Muhtaşar* üzerine eser yazanların müstağni kalamadığı tek kitap olarak şöhret bulmuştur. 5. Ali b. Muhammed el-Üchûrî, *eş-Şerhu'l-kebir*, *eş-Şerhu'l-vasit*, *eş-Şerhu's-şagîr*. Bunlardan özellikle *eş-Şerhu'l-kebir* daha önceki şerhlerin nakil ve tahrîc hatalarını göstermesiyle öne çıkmaktadır. Üchûrî'nin başlattığı şerh geleneği, muhteva ve üslûp açısından kendisine has bir tarz geliştirerek *el-Muhtaşar* şerhleri içinde ayrı bir grup teşkil etmekte, bu geleneğe mensup olan çoğu Mısırlı Mâlikî fakihlerine Ecâhire adı verilmektedir. Abdülbâki b. Yûsuf ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdullah el-Haraşî ve Şübrahîti, Ecâhire'nin en tanınmış şârihleri arasında sayılır. Ecâhire'nin tercih ve açıklamaları mezhep geleneği içinde ayrı bir değerine sahip olmuş ve onların ortak görüşleri birçok meselede râcih olarak kabul edilmiştir. Ecâhire'nin geç dönem Mısır Mâlikîliği'nin mezhebe katkılarını temsil ettiği söylenebilir. Nitekim Mısır Mâlikîliği XI. (XVII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ecâhire geleneğini esas almış ve bu geleneğin katkı ve görüşlerini muteber kabul etmiştir. Her ne kadar Ecâhire'nin görüşlerini eleştiren fakihler Mısır'da da var olmuşsa da bu geleneği tenkit eden esas çalışmalar Kuzey Afrika'da yapılmıştır. Birçok Kuzey Afrikalı fakih, bu şerh geleneğinin ürünlerini mezhep literatürünün güvenilir eserleri arasında kabul etmektedir. Geç dönem Kuzey Afrika Mâlikîliği'nin çalışmalarını yoğunlaştırdığı başlıca sahalardan biri Ecâhire'nin eserlerinde gördükleri hatalardır. Söz konusu çalışmalar arasında Tâvüdü-Bennânî-Ruhûnî-Cennûn çizgisi özellikle zikredilmelidir. 6. Abdülbâki b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerh 'alâ Muhtaşari Halil* (I-IV, Bulak 1303, 1310; Muhammed b. Hasan el-Bennânî'nin hâşiyesiyle birlikte; I-VIII, Beyrut, ts.). En tanınmış şerhlerden biri olup Ali el-Üchûrî'nin şerhlerinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Birçok müellif, bu eserin daha önceki şerhlere ihtiyaç bırakmayacak bir muhteva zenginliğine sahip bulunduğunu ifade etmekle birlikte eserin çok sayıda hatasının olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey Afrika ulemâsının Ecâhire'yi eleştirenken üzerinde en çok durdukları eser Zürkânî'nin bu şerhi olmuştur. Ali b. Ahmed

el-Adevî'nin *Hâşiyetü 'alâ Şerhi'z-Zürkânî 'alâ Muhtaşari Halil*'i, Muhammed b. Hasan el-Bennânî'nin *el-Fethu'r-rabbânî fi mâ zehle 'anhü ez-Zürkânî'si*, Muhammed İbn Süde et-Tâvüdü'nin *Tâli'u'l-emânî 'alâ meâli'i'z-Zürkânî'si* ve Muhammed b. Ahmed er-Ruhûnî'nin *Evâhu'l-mesâlik ve eshelü'l-merâki ilâ sebki ibrîzi's-Şeyh 'Abdilbâki* adlı eseri, Zürkânî şerhini tenkit ve hatalarına işaret etmek amacıyla kaleme alınan başlıca hâşiyeler olup bunlardan özellikle Tâvüdü ve Bennânî'nin eserleri olmadan Zürkânî şerhinin okunmasına izin verilmediği kaydedilmektedir. Hocası Muhammed b. Hasan et-Tıtvânî el-Cenevî'nin Zürkânî, Hattâb, Mevâk, Ramâsî ve Bennânî'ye dair yazdığı notları da esas alan Ruhûnî ise bu hâşiyeler üzerine Ecâhire'nin ulaşamadığı eserlerden de istifade ederek geniş ve iktibaslarla dolu bir eser kaleme almıştır. el-Emîrû'l-Kebîr es-Sünbâvî'nin *Hâşiyetü 'alâ Şerhi 'Abdilbâki ez-Zürkânî 'alâ Halil* adlı kitabı da Zürkânî şerhinin hatalarına dairdir. Muhammed b. Medenî Cennûn, Ruhûnî'nin hâşiyesini ihtisar etmiş ve naslarla irtibatını yeniden kurmuştur. Zürkânî şerhinin ayrıntılı bir analitik indeksi, Küveyt Vezâretü'l-evkâf ve's-şuûnü'l-İslâmiyye tarafından eserin Beyrut 1978 baskısı esas alınarak hazırlanmıştır (*Fihrisü Şerhi'z-Zürkânî 'alâ Muhtaşari Halil fi'l-fıkhî'l-Mâlikî*, Küveyt 1407/1986). 7. Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *eş-Şerhu'l-kebir 'alâ Muhtaşari Halil*, *eş-Şerhu's-şagîr 'alâ Muhtaşari Halil*. Haraşî, her iki şerhini de babasının *el-Muhtaşar* hakkında tuttuğu kayıtlardan istifade ederek yazmıştır. *el-Muhtaşar* üzerine yazılan şerhlerin en tanınmışlarından olan her iki şerhe dair birçok hâşiyet kaleme alınmakla beraber küçük şerhin Mağrib'de daha çok yaygın olduğu belirtilmektedir. Muhammed b. Muhammed el-Attâr ez-Zimâmî ve Ali b. Ahmed el-Adevî'nin hâşiyeleri Haraşî'nin eseri hakkında kaleme alınan en tanınmış çalışmalardır. Büyük şerh hem müstakil olarak (I-V, Kahire 1306) hem Adevî hâşiyesiyle birlikte (I-VIII, Bulak 1299, 1318, 1319) yayımlanmıştır. 8. Ebû Ali İbn Rahhâl, *Şerhu Muhtaşari Halil*. Hemen hemen Mâlikî mezhebinin bütün metinlerini ihtiva ettiği söylenen eserin bazı nüshalarının on beş cilt olduğu kaydedilmektedir. 9. Ahmed b. Abdülazîz es-Sicilmâsî el-Hilâlî, *Nûrû'l-başar fi şerhi'l-Muhtaşar*. Tamamlanmamış olmasına rağmen kullandığı mezhep kaynakları, literatür tenkidi, yer verdiği fıkıh usulü ve küllî kai-

de bilgilerinden ötürü sürekli müracaat edilen bir şerh olmuştur. Nâbiga Muhammed b. A'mer el-Galâvî'nin mezhep literatürünü ve birikimini ele alan *Bâtlayhiyye* adlı manzumesi büyük ölçüde bu şerhin ilgili kısımlarının nazmedilmiş halidir. 10. Derdîr, *Şerhu Muhtaşari Halil*. Eserin en meşhur şerhleri arasında sayılan kitap daha önceki şerhlerden farklı tercih ve açıklamaları ile dikkati çeker. Zürkânî, Şübrahîti ve Haraşî'den istifade edilerek kaleme alınan eser Kuzey Afrika'da fetva kaynağı sayılan şerhler arasında kabul edilmiştir. Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî'nin *Hâşiyetü'd-Desûkî 'ale's-Şerhi'l-kebir li-Derdîr 'alâ Muhtaşar* adıyla bilinen hâşiyesi eser üzerine yazılmış hâşiyelerin en tanınmışıdır (adı geçen şerhlerle birlikte, I-IV, Bulak 1282, 1287; Kahire 1303, 1310). Bu hâşiyenin, XIII. (XIX.) yüzyılın ortalarında yaşamış Mâlikî âlimlerinin fetva ve kazâ sahasında en çok başvurdukları ve en sık atıf yaptıkları eser olduğu belirtilmektedir. 11. el-Emîrû'l-Kebîr es-Sünbâvî, *el-İklîl şerhu Muhtaşari Halil*. Doğrudan alâkalı görmediği bilgilere yer vermeyen ve *el-Muhtaşar*'ın metnine uygun üslûbu sebebiyle Mâlikî çevrelerinde kabul gören şerhlerden biridir. 12. Muhammed İliş, *Minehu'l-celil 'alâ Muhtaşari Halil*. Mısır başmüftüsü olan müellifin bu şerhi yine kendisine ait hâşiyesiyle birlikte basılmıştır (I-IV, Bulak 1294; Beyrut 2003).

Bunların dışında Ali b. Hasan İbnü'l-Furât, Abdullah b. Mikdâd el-Akfehîsî, İbn Merzûk el-Hafîd, Bisâtî, İbn Sirâc, İbrâhim b. Fâid ez-Zevâvî, İbnü'l-Ezrak el-Girnâti, Ahmed b. Abdurrahman Halevî, Ahmed ez-Zerrûk, Nâsirüddin el-Lekânî, İbnü'n-Nâsîh et-Trablusî, Menûfî, Muhammed b. İbrâhim et-Tetâi, Bedreddin el-Karâfî, Sâlim b. Muhammed es-Senhûrî, Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, İbn Âşir el-Fâsî, Ahmed b. Saîd el-Müceylîdî, İbrâhim b. Mer'î eş-Şübrahîti, Ahmed b. Kâsım el-Bûnî, Cessûs lakabıyla tanınan Muhammed b. Kâsım el-Fâsî, Muhammed el-Emîn b. Ahmed el-Cekenî'nin şerhleri de burada zikredilmelidir. *el-Muhtaşar*'ın metni üzerine hâşiyet kaleme alan başlıca Mâlikî fakihleri arasında Şemseddin Muhammed b. Hasan el-Lekânî, Meymûn b. Mûsâ et-Tahîhî, Abdurrahman b. Ali el-Üchûrî, Muhammed b. Mahmûd el-Venkerî Bağyu', İbn Âşir el-Fâsî, Hamdûn b. Muhammed b. Mûsâ, Muhammed b. Ahmed Meyyâre, Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, Muhammed b. Ahmed el-Mis-

nâvî anılabilir. *el-Muhtasar*'ı nazmetme çalışmalarının en tanınmışları içinde Ahmed b. Kâsım el-Bûnî'nin *Nazmü fusûli Muhtasari Halil*'i yer almaktadır. Ayrıca *el-Muhtasar*'ın belirli yönleri ve özelliklerini işleyen risâle ve zeyil formlarında kaleme alınmış bir telif geleneğinden söz edilebilir. İbn Azzûm el-Kayrevânî'nin (Kâsım b. Muhammed) *Terâcimü'l-Muhtasari'l-Halilî* adlı eseri bu geleneğin bir parçası kabul edilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cüнді, *Muhtasarü'l-Allâme Halil fi fıkhi'l-İmâm Mâlik* (nşr. Ahmed Ali Harekât), Beyrut 1415/1995, tür.yer.; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylül-ibti'hâc*, Trablus 1408/1989, tür.yer.; a.mlf., *Kifâyetü'l-muhtâc* (nşr. Muhammed Mutî), Rabat 1421/2000, I-II, tür.yer.; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1628-1629; Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *el-Haraşî 'alâ Muhtasari Halil*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), I, 39-49; Tâlib Muhammed b. Ebû Bekir es-Siddîk el-Bertellî, *Fethu's-şekûr fi mârifeti a'yânî 'ulemâ'i'l-Tekrûr* (nşr. M. İbrâhim el-Kettânî – Muhammed Haccî), Beyrut 1401/1981, s. 125; el-Emirü'l-Kebîr es-Sünbâvî, *el-İklil şerhu Muhtasari Halil* (nşr. Ebû'l-Fazl Abdullah es-Siddîk el-Gumârî), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Kahire), nesredenin girişi, s. v-ç; Muhammed İliş, *Minahu'l-celil şerhu Muhtasari'l-Allâme Halil* (nşr. Abdülcelil Abdüsselâm), Beyrut 2003, I, 11-26; Muhammed el-Emîn b. Ahmed Zeydân el-Cekeni eş-Şinkitî, *Şerhu Halil b. İshâk el-Mâlikî (Naşihatü'd-du'â'â' ve irşâdü'l-ağviyâ)*, Beyrut 1413/1993, I, 16, 34; Muhammed el-Beşîr Zâfir el-Ezherî, *el-Yeuâkitü's-semine (Tabakâtü'l-Mâlikiyeye)*, Kahire 1420/2000, tür.yer.; Serkis, *Mu'cem*, I, 780, 820, 836, 870, 876, 966; Mahlûf, *Şecere-tü'n-nûr*, I-II, tür.yer.; Brockelmann, *GAL*, II, 102-103; *Suppl.*, II, 96-99; *İzâhu'l-meknûn*, II, 449; A. S. Fulton – M. Lings, *Second Supplementary Catalogue of Arabic Printed Books in the British Museum*, London 1959, s. 410; A. G. Ellis, *Catalogue of Arabic Books in the British Museum*, London 1967, I, 852-853; M. Âbid el-Fâsî, *Fihrisü mahtûâtü Hizâneti'l-Karaviyyîn*, Dârülbeyzâ 1399-1400/1979-80, I-II, tür.yer.; J. S. Trimingham, *The Influence of Islam Upon Africa*, London 1980, s. 62; el-Cilânî es-Sâlimî, "Hidmetü'l-mezhebi'l-Mâlikî fi ş-Şahrâ'i'l-Mağribiyye", *Nedvetü'l-İmâm Mâlik*, Fas 1400/1980, III, 261-301; Abdülazîz Binabduallah, *Ma'lemetü'l-fıkhi'l-Mâlikî*, Beyrut 1403/1983, s. 53-189; Hacvî, *el-Fikrû's-sâmî fi târihi'l-fıkhi'l-İslâmî* (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân), Beyrut 1416/1995, I-IV, tür.yer.; Muhammed Riyâz, *Uşûlü'l-fetvâ ve'l-kazâ' fi'l-mezhebi'l-Mâlikî*, Dârülbeyzâ 1419/1998, s. 488, 507-508, 530-531, 596-597; M. İbrâhim Ali, *İştilâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikiyeye*, Dübey 1421/2000, tür.yer.; A. D. H. Bivar – M. Hiskett, "The Arabic Literature of Nigeria to 1804: A Provisional Account", *BSOAS*, XXV/1 (1962), s. 145; Musa Ali Ajetunmobi, "A Critical Study of Mukhtasar Khalil", *IS*, XXV/3 (1986), s. 275-288; I. O. Oloyede, "Mukhtasar Khalil and the Understanding of Islamic Law in Nigeria", *HI*, XII/1 (1989), s. 83-90; Moh. Ben Cheneb, "Khalil b. İshâk", *EP* (İng.), IV, 964; Cengiz Kallek, "Cüнді", *DİA*, VIII, 116-117.

EYYÜP SAİD KAYA

MUHTASARÜ'İ-MEÂNÎ

(مختصر المعاني)

Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ülûm*'unun üçüncü bölümüne Hatib el-Kazvî'nin yazdığı *Telhişü'l-Miftâh*'ın Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından yapılan muhtasar şerhi (bk. MIFTÂHU'İ-ULÜM).

MUHTELEFÜN FÎH

(مختلف فيه)

Güvenilirliği hakkında ihtilâf edilen râvi veya hadis anlamında terim.

Sözlükte "ihtilâf edilmiş" anlamına gelen *muhtelefün fih* tabiri, terim olarak "rivayet ettiği hadis bazı âlimler tarafından kabul edilip bazılarında edilmeyen râvi" mânasında kullanılmaktadır. Ayrıca sahih veya zayıf olduğu konusunda ihtilâf bulunan hadis ve hakkında görüş birliği bulunmayan dinî meseleleri de ifade etmektedir. Bu anlamı karşılamak üzere bazan *fihî halfün*, *fihî hulfün*, *fihî hilâfün* ve *uhtülfe fih* tabirleri de geçer.

Mütekaddimîn dönemi hadis âlimleri *muhtelefün fihî* terim mânasında pek kullanmamışlardır. Nitekim cerh ve ta'dîl terimlerine dair ilk eserlerin müellifleri olan İbn Ebû Hâtim ve İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî bu tabirden söz etmemiştir. Terime ilk defa Endülüslü Ebû Ali el-Gassânî yer vermiş, hadis râvilerini üç makbul, üçü merdud, biri *muhtelefün fih* olmak üzere yedi tabakaya ayırmış, son tabakadaki râvilerin âdil olup olmadığının bilinmediğini, onların bazı rivayetlerde tek kaldığını (teferrüd) belirtmiş, bunların rivayetlerini bir kısım muhaddisler kabul ederken bir kısmının reddettiğini söylemiştir (*Tecrid Tercemesi*, I, 209).

Zehebî ve Zeynüddin el-İrâkî beşli tasniflerinde bunları cerhin beşinci mertebesinde, Süyûtî ve Şemseddin es-Sehâvî altılı tasniflerinde cerhin altıncı mertebesinde saymışlardır. Buna göre *muhtelefün fih* cerhin en hafif mertebesindeki lafızlarından biridir. Bu mertebedeki râviler bir kısım âlimlerce güvenilir bulunduğundan bazan sika râvilerin en alt mertebesinde kabul edilmiştir. Bu mertebede yer alan râvilerin hadisleri delil olarak kullanılmayıp sadece itibar (güvenilir başka senedleri bulunup bulunmadığını araştırma) için yazılır.

Genelde cerh ve ta'dîl açısından râvinin durumunu tesbit için kullanılan *muhtelefün fih* tabiri sahih olup olmadığı konusunda ihtilâf edilen hadisleri de ifade eder. Nitekim İbnü's-Salâh sahih hadisi müttefekun aleyh ve *muhtelefün fih* olmak üzere ikiye ayırmış, "muhtelefün fih sahih" tabiriyle, müttefekun aleyh olan sahih hadisteki bazı özellikleri taşımadığı için sahih olup olmadığı hususunda âlimlerin ihtilâf ettiği hadis çeşitlerini kastetmiştir. Diğer bir ifadeyle *muhtelefün fih* olan sahih hadisler mürsel olan, güvenilir müdelîs râviler tarafından kimden duyulduğu açıkça belirtilmeden rivayet edilen, birçok güvenilir râvi tarafından münfred olarak nakledildiği halde bir sika tarafından mürsel olarak rivayet edilen, hadis konusunda uzman sayılmayan güvenilir kimseler veya sözüne güvenilir bid'at ehli tarafından nakledilen hadislerdir (*a.g.e.*, s. 208). Bu tür hadisler sahih olmakla birlikte değer itibariyle müttefekun aleyh olan sahih hadislerden bir mertebe sonra gelir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, s. 13-14; Zehebî, *Mizânü'l-ittidâl*, I, 4; İrâkî, *Fethu'l-muğîş*, s. 177-178; Şemseddin es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîş*, Beyrut 1403/1983, I, 372; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif), Beyrut 1409/1989, I, 346; Emir es-San'ânî, *Tauzihu'l-efkâr* (nşr. Salâh b. Muhammed b. Uveyza), Beyrut 1417/1997, II, 168; Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil*, s. 144, 154; *Tecrid Tercemesi*, Mukaddime, I, 208, 209, 396.

MEHMET EFENDİOĞLU

MUHTELİFÜ'İ-HADİS

(مختلف الحديث)

Birbirlerine zıtmış gibi görünen makbul hadisler ve bu hadisleri inceleyen ilim dalı.

Yaygın olmamakla birlikte "muhtelef-ül-hadis" şeklinde de okunan bu terim, esas itibariyle sıhhat açısından birbirlerine denk kuvvette olup aralarında çelişki/aykırılık varmış gibi görünen hadisleri ve/veya hadisler arasındaki bu tür aykırılıkları inceleyen ilim dalını ifade etmek için kullanılır. İlim dalı olarak kullanıldığında *ilm-i muhtelifi'l-hadis* şeklinde de söylenir. Terimin kökeni olan *ihtilâf-ül-hadis* tabirinde yer alan ve "aykırılık, anlaşmazlık" gibi anlamlara gelen "ihtilâf" yerine literatürde "teâruz" ("teâruz-ül-ahbâr"; Hatib el-Bağdâdî, s. 606), "muârâza" (Hâkim en-Nisâbü'rî, s. 122), "tenâfi", "tezâdd" (İbnü's-Salâh, s. 257) gibi terimler de kullanılmıştır. Bunların içinde kullanım